

Європейська практика бікамералізму в поглядах президентів України, алгоритми інституційних балансів

Т.А. Француз-Яковець

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», докторант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

У статті розглянуто європейську практику бікамералізму, погляди та спроби президентів України щодо впровадження цього інституту в державі.

В статье рассмотрены европейская практика бикамерализма, взгляды и попытки президентов Украины касательно внедрения данного института в государстве.

The article deals with the European practice bicameralism, views and attempts by President of Ukraine concerning the introduction of the institution in the state.

Ключові слова: бікамералізм, європейська практика, система балансів, упровадження.

Постановка проблеми

Однією із найважливіших проблем суспільства і влади є вибір інституційної структури парламенту, його конституційної конструкції. Процес вибору тісно пов'язаний із реаліями кожної окремо взятої держави. Важливими факторами впливу при цьому є історичні, політичні, економічні, соціальні чинники. Існуючі дослідження в цій сфері мають доволі фрагментарний характер і в цілому не покривають усієї широти питання.

Однобокість дискусії навколо бікамерального парламенту в Україні, різноманіття думок політиків, законодавців і певна заполітизованість перешкоджають правильному сприйняттю цієї інституції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У статті проаналізовано праці та коментарі провідних юристів, учених, політиків, експертів, таких як: А. Азнар, В. Журавський, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Маляренко, О. Ковальчук, С. Конончук, О. Скрипнюк, М. Оніщук, В. Тацій, В. Ющенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поширення практики бікамералізму визначається однією з найвиразніших

тенденцій генезису сучасного парламентаризму. Незалежно від форм державного устрою, у світі активізувались процеси переходу до двопалатної форми парламенту. Цей шлях обрали практично всі економічно і демократично розвинуті держави. Питання запровадження двопалатного парламенту перманентно виникає і в Україні, але протягом усієї історії нашої незалежності не проводилися всебічні дослідження бікамералізму у всій широті та багатогранності його позитивних і негативних проявів. Не проводяться також дослідження парламентської практики іноземних держав і перспективи втілення тієї чи іншої моделі парламенту на теренах нашої країни з метою удосконалення функціонування законодавчої гілки влади.

Формулювання цілей статті

Дослідження європейської практики бікамералізму у порівняльному аналізі поглядів Президентів України на закономірностях бікамерального становлення і розвитку, інституціональних балансів і параметрів, демократичних підходів, перспективи українського контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як свідчить світова практика, більшість

парламентів розвинутих демократичних країн, незалежно від форм державного устрою – двопалатні. Прихильники ідеї бікамералізму чітко вказують і аргументують ряд позитивних сторін функціонування двопалатного парламенту – реальне, дієве забезпечення демократичності законодавчої влади, інтересів громадянського суспільства, а не окремих олігархічних груп, що нині спостерігається в роботі українського парламенту. Бікамеральний парламент здатний урахувувати складну політичну кон'юнктуру, своєчасно й ефективно впливати на інтереси всіх носіїв влади.

Необхідно зауважити, що прихильники іншої точки зору стверджують, що двопалатні парламенти неефективні, економічно затратні та призводять, зрештою, до федералізації держави.

Як справедливо зазначає відомий український юрист, учений і практик В. Маляренко: «Заяви про те, що двопалатний парламент може привести до федералізації та розпаду держави є лукавими. Жодна з держав з таким парламентом, через це не федералізувалась, не розпалась і перспектив до того немає. Польща, Чехія, Румунія, Франція та багато інших унітарних держав створюючи двопалатні парламенти, не лякали своє населення федералізацією, або розпадом держави, бо знали, що цей аргумент не підтверджений історією і є нікчемним. Вони переконані, що двопалатний парламент, навпаки «цементує» державу, сприяє наведенню в ній порядку. Що ж до демократії, то країни, які відходять від тоталітаризму, створюють двопалатні парламенти, саме заради її утвердження. Сенат в країні – це показник демократії, гарант законності та захищеності, і тому небажання запровадити його означає бажання законсервувати той безлад, який сьогодні є в Україні, оскільки він вигідний певним політичним силам.

Аналіз даних щодо створення органів влади в багатьох успішних країнах світу свідчить про те, що двопалатний парламентаризм залежить передовсім не від традицій монархізму, федералізму чи унітаризму, а від прагматичних уявлень, від

розрахунку, від користі для держави такого інституту влади. Якби двопалатний парламент шкодив прагматичним французам в їхній унітарній державі чи німцям у їхній федеративній державі, вони б давно позбулися його». [9].

З точки зору автора статті, такі твердження є цілком обґрунтованими як методологічно, так і теоретично, перевірені історією та практикою державотворення, демократичного поступу.

Серед політико-правових праць, у яких розглядаються загальнотеоретичні проблеми бікамералізму та його зв'язку з європейською практикою і проблемами впровадження в Україні, актуально згадати роботи відомого юриста-практика, ученого М. Оніщука. «Що ж являє собою бікамералізм та які на сьогодні перспективи запровадження двопалатного парламенту в Україні? Відповідь на це запитання лежить не лише в теоретико-правовій, а й у психологічній площинах. Адже для багатьох політиків і державних діячів, а також учених-правознавців ідеї бікамералізму асоціюються виключно з федеративними державами (Німеччина, РФ, США, Швейцарія та ін.) або ж із анархізмом двопалатного парламенту у Великій Британії. Досить часто правознавці з пострадянських країн, обстоюючи природність двопалатних парламентів у федераціях, формують хибну думку про бікамералізм у сучасних унітарних державах, переконуючи, що верхня палата в таких країнах є «консервативним гальмом прогресивних перетворень». Такі твердження суперечать реаліям ХХІ ст. і є прикладом багатьох стереотипів, створених пострадянською юридичною наукою. Нині всебічне поширення теорії та практики бікамералізму слід визнати однією із найвиразніших тенденцій генезису сучасного конституціоналізму. Двопалатні парламенти на сьогодні перестали бути даниною історичним традиціям конституціоналізму чи якоюсь «аномалією» державно-правового розвитку країн, поєднаних однією правовою системою. Бікамералізм став повсякденним політико-правовим явищем для значної

кількості населення нашої планети. Саме таку систему парламентаризму нині обрали найбільш економічно потужні країни світу». [10].

Висвітлюючи специфіку концептуально-методологічного підходу до аналізу парламентаризму, його конструкцій, доцільно звернутися до праць В. Маляренка, у яких розглядається ця проблематика і в яких справедливо зазначено: «Чому основні політичні сили в Україні не бажають двопалатного парламенту? Тому, що вони не бачать своєї вигоди в ньому. Вони таким чином втрачають владу, свій вплив на процеси, які відбуватимуться в країні, оскільки не зможуть одночасно контролювати обидві палати. Створення двопалатного парламенту – це радикальні зміни в державному устрої. Вони бояться цих змін. Тим часом, як видно з досвіду інших країн, народ України виграє від створення двопалатного парламенту, оскільки це основний ключ до розв'язання тих політичних, економічних і соціальних проблем, з якими Україна зайшла в глухий кут.

Доки Україна не збагне, що система однопалатного парламенту вигідна лише партійним функціонерам, вона залишатиметься убогою і сірою, а конфлікти, суперечки та вибори будуть безконечними. Крім того, з урахуванням факту, що двопалатний парламент існує у більшості успішних і гідних поваги країн світу, Україна, не створивши такого парламенту, ототожнюватиметься в цьому плані з країнами відсталими, малорозвиненими і навіть тоталітарними» [9].

Слід погодитися з тими українськими дослідниками, ученими, юристами, політиками, які стверджують, що у Європі бікамералізм став панівною моделлю, більшість європейських конституцій запровадили бікамеральні структури парламентів. Україна не може рухатися до демократичних цінностей, розбудови демократичної, правової держави, побудови ефективного гармонійно-стабільного, розвиненого громадянського суспільства без удосконалення моделі формування парламенту, пошуку ефективної моделі в контексті єв-

роінтеграційного визначення на шляху до європейського вибору побудови держави. Конституційне конструювання бікамеральних парламентів Європи на сьогодні є зразком визнаних моделей бікамералізму. З точки зору аналізу сучасної парламентської практики, в умовах прогресуючої глобалізації та викликів ХХІ ст., такий досвід для України є найбільш цікавим і життєво важливим.

Дійсно, у сучасному світі взаємодіють не просто окремі держави, які можуть укласти договори, оголошувати війни, здійснювати торгові зносини тощо. Нині ми стаємо свідками формування «глобального світу» та «глобальної політики» [4, с. 580-581], глобальної взаємодії на інтернаціональному рівні.

Як свідчить сучасна політико-правова наука, український парламентаризм має давні історичні традиції. В історії України, ознаки двопалатності можемо спостерігати ще в добу Запорізької Січі. Питання військового та політичного значення вирішувалися старшиною та реєстровим козацтвом за принципом двох «кіл», у кожній структурі своє «коло». Питання обговорювались та узгоджувались, що, безумовно, можна вважати ознакою демократичності, поділу влади, визнання рівності громадян, визнання народу джерелом влади тощо. Варто також згадати, що підґрунтям національного парламентаризму ряд дослідників вважають і вічову демократію, і федеральні з'їзди, які мали місце за часів Київської Русі.

У добу Української Гетьманської Держави (з квітня по листопад 1918 р.) проект конституції закладав ідею створення двопалатного парламенту (нижньої палати, яка обиралася громадянами, та верхньої палати, третину якої призначав глава держави, а решта обиралася регіонами).

До речі, у цьому контексті доцільно було б згадати і радянську добу. Відомий російський учений, юрист І.А. Конюхова (Умнова) зазначає: «У радянську епоху двопалатна система законодавчої влади присутня була на рівні вищого законодавчого органу влади Союзу РСР. Верховна

Рада СРСР складалася з двох рівноправних палат – Ради Союзу і Ради національностей. Рада Союзу обиралася за нормою: один депутат на 300 тис. громадян. У Раду національностей обиралося по 32 депутати від кожної союзної республіки, по 11 депутатів від автономних республік, по 5 депутатів від національної області, 1 депутат від національного округу. Обидві палати мали рівні права. Їх сесії проходили одночасно і на них одночасно розглядались одні й ті ж питання. У разі незгоди між палатами питання розглядалось погоджувальною комісією, яка створювалася самими палатами на паритетній основі» [6, с. 111].

У 1991 р. після проголошення незалежності України, ідея запровадження бікамерального парламенту мала місце в ряді проектів Конституції, що подавалися до Верховної Ради України не тільки Конституційною комісією, а й окремими політичними партіями та групами, юристами, ученими.

У контексті нашого дослідження, слід зауважити, що, наприклад, у підготовленому конституційною комісією проєкті Конституції України, який у липні 1992 р. було винесено на всенародне обговорення, утверджувалося функціонування двопалатного парламенту шляхом утворення Національних Зборів України, як єдиного конституційного органу законодавчої влади у складі двох палат: Ради депутатів, як єдиного органу представництва всього народу держави, і Ради Послів, як органу територіального представництва (як додаток і як можливий варіант у цьому проєкті надавалась модель однопалатного парламенту [2, с. 550].

Як зазначає А. Смагіна: «За часів президентства Л. Кравчука було створено сім варіантів конституційних проєктів, один із яких було винесено на всенародне обговорення. Хоча це мало до чого призвело» [12].

Як приклад, доцільно навести проєкт Конституції в редакції від 27 травня 1993 р., який передбачав бікамеральну конструкцію парламенту, а в додатках – анало-

гічний розділ, але з унікальною конструкцією.

Попри все розмаїття конституційних варіантів і конструкцій побудови парламенту України, у своїх поглядах, незалежно від власної позиції та періоду правління, президенти України зверталися до ідеї бікамерального парламенту і можливості впровадження цієї моделі в Україні.

Як справедливо зауважував Л. Кравчук: «Голови, або спікери часто перевищують свої повноваження. В нашій Конституції чітко визначені права і повноваження спікера. Його основне завдання – забезпечити роботу Верховної Ради і прийняття законів. Стосунки з парламентами інших країн, стосунки з іншими гілками влади – це питання політико-правові. Але, на жаль, у багатьох панує ще більшовицько-комуністична ментальність і кожен хоче перебрати собі владу» [7].

Розуміючи соціальні та політико-територіальні впливи на сучасних етапах розвитку громадянського суспільства, питання ефективності та перспективи запровадження, різнополярність суспільства і стереотипи політичного мислення перший Президент незалежної України зазначав, що питання двопалатного парламенту в Україні непросте, що потрібно провести круглі столи, конференції. «Поляки кажуть, що для них двопалатний – це благо. А французи (я говорив з багатьма), не можуть ніяк двопалатний парламент перетворити в однопалатний. Це кожна країна вирішує відповідно до своїх можливостей. Тому я не можу говорити, що я «проти» або я «за». Я заявляю, що це питання не можна вирішувати швидко» [7].

Вартим уваги є те, що історія становлення двопалатного парламенту Франції є яскравим прикладом того, що тільки в період революцій, диктатури, знищення демократії та фашистського поневолення конструкція парламенту зводилась до однієї палати. «На прикладі французького парламенту достатньо чітко видно, що однопалатне облаштування законодавчого органу переважно характерно для революційних періодів, тоді як для епохи еволю-

ційного розвитку знаменується поверненням до двопалатної конструкції» [13, с. 174].

Голова Сенату Французької Республіки Крістіан Понселе зазначив: «Мета двопалатної системи – уникнути конфронтації між виконавчою владою і єдиним зібранням, забезпечувати публічність дебатів, дозволяючи громадськості брати участь у вирішенні політичних питань. Одним словом, двопалатна система – це справжній оплот демократії. Не існує нічого дивного в актуальності та життєздатності двопалатної системи. Вони впливають з її корисності, оскільки це є одним із факторів балансу, а народи та люди тягнуться до такого балансу. Двопалатна система єдина підходить для складних суспільств, незалежно від того, чи ці складності є давніми, чи результатом сучасного розвитку. Гнучкість та еволюційний характер роблять її єдиною системою, яка здатна впоратися з цими труднощами. Двопалатна система – ідея для майбутнього, і ми повинні зробити все, щоб зміцнювати і заохочувати це» [18].

У контексті цього дослідження привертає увагу позиція другого Президента України Л.Д. Кучми, підпис якого стоїть під основним текстом Конституції України від 28 червня 1996 року. В інтерв'ю видання «Фокус» Л. Кучма зазначив, що проект першої Конституції 1995 р., який передбачав створення двопалатного парламенту, був його «принциповою позицією». «Смішно думати, що тоді у 1995 році, я готував її (Конституцію) під себе. А чому для України у мій час був корисний двопалатний парламент? Тому, що наша Верховна Рада усіх скликань була по суті лівою. Комуністи та соціалісти – їх брати по розуму – штампували комуністичні закони. Хотіли подобатись населенню. Причиною рекордної інфляції в Україні у «десятки тисяч відсотків» тоді була відсутність іншого способу профінансувати усі обіцянки народу, окрім друку грошей. Потрібно було думати, як припинити цю чехарду. Виходом могла стати друга палата парламенту. Але у 1996 (тодішній голо-

ва Верховної Ради), приймаючи Конституцію, з успіхом поставив на ній хрест».

Як правильно зауважував В. Ющенко, «Конституція 1996 р. відображала домовленості політичних еліт та гілок влади на перехідний пострадянський період розвитку України» [15].

У той час команда президента працювала в декількох напрямках. Наприклад, фахівці партії Міжрегіонального блоку реформ розробляли законопроекти про політичні партії та вибори депутатів Законодавчих зборів України, яким передбачався бікамеральний парламент, що складався із Сенату і Палати Представників. Передбачалися вибори Сенату по 27 виборчих округах, по два депутати від кожного, за мажоритарною системою, 200 депутатів формувалося за партійними списками у Палату представників.

Підтримуючи ідею бікамералізму, Л.Д. Кучма в інтерв'ю на каналі УТ-1 «Панорама» від 10 квітня 2000 р. зауважив: «Всі люди повинні чітко знати, що сьогодні 50% депутатів обираються по партійних списках, завтра буде 100%. Кого вони будуть захищати, скажіть будь ласка? Це депутати з Хрещатика – переважна більшість. І сьогодні, ви подивіться, хто сьогодні представляє регіони в парламенті? Що представляє цих регіонів, якщо не по партійних списках, а по мажоритарних? Центральний бізнес. По списках також представляли політбюро в основному тієї чи іншої партії. Тому верхня палата необхідна, щоб люди були тільки від регіону, не з Києва. Вони будуть працювати не на постійній основі. Коли кричать про реорганізацію, то навпаки верхня палата ніколи не дозволить це зробити, бо чи від великої, чи від маленької області однакова кількість депутатів».

Багато в чому, з цією точкою зору можна погодитись, адже відповідна логіка має чітко визначене підґрунтя і практика сьогодення це підтверджує. Саме за ініціативою другого Президента України Л.Д. Кучми було видано Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» [1], у якому згідно

з відомостями ЦВК взяли участь 81% громадян України [3].

Утім, зважаючи на складну політичну ситуацію, гостре політичне протистояння і на цьому ґрунті практично фізіологічне несприйняття, яке успішно підтримувалось і спрямовувалося в цільовому руслі, у тому числі зовнішніми факторами, що переслідували свої далекоглядні цілі, ідея «піддавалась сумніву», легітимність проведення референдуму, об'єктивність при підрахунку голосів.

Це підтверджується даними Центру Разумкова. Рекорд несприйняття ідеї, яку дехто побачив серед пропозицій Л.Д. Кучми, про перенесення виборів, продовження повноважень – 81,3% респондентів не підтримали. Очевидно, що цим висловлювалось негативне ставлення до глави держави – 69,6% опитаних підтримали б добровільну відставку, 77,8% респондентів негативно ставились до висунення його кандидатури на третій термін. Найбільше народ при цьому підтримує ідею зменшення кількості депутатів із 450 до 300 (85,2%) [19]. Наведені дані цілком зрозумілі, адже більшість населення негативно відноситься до всіх чиновників, незалежно від того, яку гілку влади вони представляють.

Натомість, необхідно зазначити, що результати Всеукраїнського референдуму не були імplementовані в жодному з варіантів проектів законів про внесення змін до Основного закону України, депутатським корпусом Верховної Ради. І саме тому, на думку автора, є справедливим твердження Президента України Л.Д. Кучми, що «Парламент ніколи, ні при якій ситуації не піде на врізання своїх повноважень. Тому я двома руками підтримую двопалатний парламент, але механізму, на жаль, немає, і я не бачу, яким способом його можна створити» [20].

Публічне обговорення ініціативи створення двопалатного парламенту в Україні у 2003 р. можна вважати наступною сходинкою в цьому процесі. На замовлення Адміністрації Президента України, у рамках обговорення проекту політичної

реформи, було проведено опитування громадської думки. І вартим уваги є те, що дані Всеукраїнського референдуму 2000 р. мали значні розбіжності з даними загальнонаціонального опитування відносно показників підтримки двопалатного парламенту.

Проблеми реальності підходу до досвіду європейської практики бікамералізму в контексті подальшого дослідження ми аналізуємо і в процесі президентської каденції третього Президента України В. Ющенка. Якщо Л. Кучма з перших днів президентства розумів, сприймав та ініціював спроби впровадження бікамералізму в Україні, то В. Ющенко спершу у 2003 р., як лідер опозиційної «Нашої України», на шляху до свого президентства нещадно критикував цю «двопалатну ідею», мовляв, це пародія на демократію [8]. Ставши Президентом України у 2005 р., вивчаючи і спостерігаючи європейський досвід парламентаризму, аналізуючи широкий спектр демократичних перетворень через призму формування демократичного суспільства, В. Ющенко зрозумів очевидні переваги демократії та бікамералізму.

Хоча цьому аспекту має місце й інша точка зору, що стосується забезпечення свого політичного майбутнього, як довічного сенатора. Так, у інтерв'ю виданню «Фокус» від 9 травня 2009 р. Л. Кучма щодо цього зауважив: «Мабуть ніхто і не подумав, що він (В. Ющенко) хвилюється про Кравчука і Кучму. Не потрібно цього робити ні зараз, на потім! Дарма він вніс таку пропозицію, тому що скажуть: президент турбується про свої власні інтереси, про своє майбутнє працевлаштування».

Однак, попри те, як свідчить практика, В. Ющенко значно вдосконалив і розширив конституційну ініціативу свого попередника Л. Кучми щодо можливості впорядкування бікамеральної форми парламенту в Україні, усвідомлюючи неможливість державної влади вчасно й ефективно реагувати на фінансові виклики, про що явно свідчать наслідки фінансової

кризи. Основою суспільства повинна стати децентралізація влади, що власне і є європейським підходом у реформуванні парламенту і виборчої системи. Відносно цього, В. Ющенко пропонував частину депутатів обирати за колишньою мажоритарною системою, а частину – за пропорційною [16]. Так, він зауважував, що через непродуману виборчу систему розірвано реальний зв'язок між громадянами та депутатами. Саме для посилення цього зв'язку і необхідно впровадити двопалатний парламент, у якому б верхня палата представляла інтереси регіонів і здійснювала нагляд за законами, які приймаються нижньою палатою. Нижня ж палата мала б здійснювати законотворчу, політичну діяльність, реформувати уряд та ухвалювати державний бюджет [16].

Заслугують уваги пропозиції В. Ющенко щодо зменшення кількості депутатів, термінів повноважень законодавчого органу, закріплення в Конституції євроінтеграційних прагнень України. Адже саме завдяки двопалатності в країні буде гарантовано політичну стабільність, захист прав меншостей, покращення законодавчого процесу.

Висновки

Конституцію розвитку та стабільності, пріоритетності інтересів кожного грома-

дянина, де держава насправді служитиме людям, а не окремим кланам, прагне мати народ України, іти впевнено в руслі європейських традицій, європейської практики бікамералізму. Дійсність сьогодення, суспільно-політичне життя країни реально засвідчує гостре, українонебезпечне політичне протистояння, що може мати складні наслідки для України. Слабкість конституційного регулювання суспільно-політичних криз і відносин, нестабільність функціонування складного державного механізму, намагання політичних суб'єктів ігнорувати Конституцію та закони держави, тривалі парламентські міжусобні війни, корупція, політична турбулентність і безвідповідальність, постійні провокації, дискредитації та перманентні кризи яскраво свідчать, що політична система та конституційні конструкції парламентаризму вимагають демократичних змін.

Ідеї двопалатності в поглядах Президентів України опираються на європейську практику бікамералізму. На підтвердження цих аргументів, висловлюючись за впровадження в Україні бікамерального парламенту, на нашу думку, В. Ющенко доцільно запропонував відкрите обговорення: «Нам треба почути одне одного, нам треба висловити аргументи. Ми будемо мудрішими, коли проведемо цю загальну політичну дискусію» [17].

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р. № 65/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 3. – Ст. 29.
2. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України» від 1 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – Ст. 550.
3. Повідомлення Центральної Виборчої Комісії «Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/ows-doc/doc-ref/rez.htm>. – Назва з екрану.
4. *Алексєєнко І.В.* Унівесалізація – інтеграція – глобалізація : питання методології та практики / І.В. Алексєєнко // Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – С. 578-583.
5. *Василенко І.А.* Политическая глобалистика. Учеб. пособие для вузов / И.А. Василенко. – М. : Логос, 2003. – С. 23-33.
6. *Конюхова (Умнова) И.А.* Двопалатность как принцип организации национальных парламентов : опыт России и мировая практика / И.А. Конюхова (Умнова) // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 111.
7. *Кравчук Л.* «Для мене принципово, щоб парламент працював» // Газета «День». – 22 січня 2000 р. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/45218/>. – Назва з екрану.

8. *Леонов І.* Привид Кучми над Конституцією / І. Леонов // Щоденна інформаційно-політична газета «Україна молода». – № 116. – 26 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1683/176/59443/>. – Назва з екрану.

9. *Маляренко В.* Чи веде двопалатний парламент до федералізації держави? / В. Маляренко // Дзеркало тижня. – № 12. – 5 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/chi_vede_dvopalatniy_parlament_do_federalizatsiyi_derzhavi-56592.html. – Назва з екрану.

10. *Оніщук М.* Бікамералізм : тренди для України / М. Оніщук // Дзеркало тижня. – № 24. – 28 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/bikameralizm_trendi_dlya_ukrayini-54157.html. – Назва з екрану.

11. *Попов О.* Уряд неіснуючої коаліції для гаранта ненаписаної Конституції / О. Попов. – 2000. – 13 грудня 2007 р. – № 49 (393).

12. *Самагіна А.* Двопалатний парламент : від ретро до сучасності / А. Самагіна // Український незалежний центр політичних досліджень, для «Української правди», 6 липня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/07/6/3254830/>. – Назва з екрану.

13. *Федосов П.А.* Двухпалатные парламенты : европейский и отечественный опыт / П.А. Федосов // Полис (Политические исследования). – 2001. – № 1. – С. 168-179.

14. *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М. : Юрист. – 1996. – С. 144.

15. *Ющенко В.* Україні потрібна конституція національного творення / В. Ющенко // Дзеркало тижня. – № 7. – 23 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/ukrayini_potribna_konstitutsiya_natsionalnogo_tvorennya-52906.html. – Назва з екрану.

16. *Ющенко В.* Всеукраїнські муніципальні слухання. Реформування політичної влади як інструмент подолання фінансово-економічної кризи в Україні / В. Ющенко. – Телеканал ICTV // Факти. – 3 березня 2009 р.

17. *Ющенко В.* Стенограма прес-конференції Президента України для засобів масової інформації. 24 квітня 2008 р. / В. Ющенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/9777/html>. – Назва з екрану.

18. Forum of the World's Senates. Meeting of the Senates of the World, 14 march 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.senat.fr/senatsdumonde/english/cr11.html>. – Назва з екрану.

19. Народ заблокував ініціативу Кучми про двопалатний парламент // «Українська правда», 11 квітня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2003/04/11/2993521/>. – Назва з екрану.

20. Що таке двопалатний парламент і чи потрібен він Україні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vezha.org/polityka/n_13802/shcho_take_dvopalatnyj_parlament_i_chy_potriben_vin_ukrayini.html. – Назва з екрану.